

Руська дружина на Балканах

Р. С. Орлов

Торговельні і культурні зв'язки між Візантією і слов'янським світом вивчаються істориками, мистецтвознавцями, археологами¹. У вітчизняній історіографії особливий інтерес викликають взаємовідношення між Руссю, Візантією і Болгарією, які протягом IX-XI ст. мали безпосередні контакти в торговельних і воєнних акціях у Північно-Західному Причорномор'ї і Подунав'ї. Інтерес обумовлений не стільки окремими проблемами взаємовідношень Русі із Степом (печенігами, торками, уграми, половцями), скільки такими великими подіями, як становлення Давньоруської держави, занепад Хозарського каганату, доля першого Болгарського царства, політикою Русі і Візантії в Криму і Подунав'ї. Саме так пояснює інтерес до цієї проблематики Г. Г. Літаврін, що розглянув русько-візантійсько-болгарські відносини за трактатами Константина Багрянородного «Про управління імперією» (коментар) та «Про церемонії візантійського двора», де описано значне посольство київської княгині Ольги в Константинополь².

Контакти Русі з Візантією і Болгарією в області культури і мистецтва ще більш промовисті, бо збереглися пам'ятки матеріальної і духовної культур. Відмітимо, що в останні роки зв'явилися цікаві дослідження давно відомих пам'яток. Так викликає увагу Ізборник 1073 року і висновки В. Д. Ліхачової про те, що візантійські зразки для архітектурних обрамлень фронтисписів потрапили на Русь через Болгарські мініатюри³. М. В. Щепкіна висловила припущення, що Василій II після шлюбу Ганни і Володимира Святославича передав в Київ бібліотеку болгарського царя Сімеона⁴. В XI ст. на Русь потрапляли не тільки книги, але й автори, що писали оригінальні твори. Так, відкриті твори київського письменника Григорія Філософа на думку деяких дослідників говорять про його болгарське походження. В рукописній спадщині дослідники вбачають традиції болгарських письменників, особливо Константина Преславського, Клімента Охридського. Твори останнього і Слово Кирила Туровського сягають до одного раннього протографа, а з 1400 списків творів Клімента, 1300 знайдені на Русі⁶. В мініатюрах Остромирова Євангелія, В. Г. Пуцко вбачає своєрідний збіг візантійських і західних елементів іконографії, який наслідують

© Р.С.ОРЛОВ

продукцію скрипторія Преслава рубежу IX-X ст. На думку автора, емальєрний стиль рукописів великого формату є місцевою київською рецепцією, в основі якої лежить слов'яно-балканська спадщина під впливом константинопольських рукописів⁷.

Перші свідчення про безпосередній контакт руської дружини з балканськими державами на думку більшості дослідників відносяться до 838-839 р.— через згадку Бертинських анналів про прибуття візантійського посольства імператора Теофіла до двору Людовика Побожного. Посольство просило проїхати через володіння Людовика русам, які були скандинавського походження. За свідченням патріарха Фотія, руси, підкоривши сусідні народи, напали своїм флотом на Константинополь. Ця подія відноситься до 860 року, проте «Повість временних літ» оповідає, як у 866 році князі Аскольд і Дір напали на Константинополь, і буря знищила кораблі Русі. Після чого, оповідає Фотій, руські князі виявили бажання охреститися, що підтверджують свідчення Ніконовського літопису.

Ці перші зіткнення руських дружин з Візантією, а можливо і з Болгарією, де за Ніконовським літописом був «убієн бисть от болгар Осколдов син», не знайшли відображення в торгових договорах, а також в археологічному матеріалі. Можливо Аскольд вів війну не з балканською Болгарією, а з чорними болгарами, що займали пониззя Дніпра, притоки Дону. В той же час Аскольд і Дір ведуть боротьбу з деревлянами і улічами, залежними від мадяр, а тобто від хозар. Арабські джерела вказують на постійні набіги мадяр на слов'ян, а угорський Анонім, на те, що Алмуш — батько Арпада, воював з русами і вів облогу Києва. При цьому печеніги виступали союзниками русів проти мадяр, а тобто їх сюзерена — Хозарії⁹. Можна погодитись з А. П. Новосельцевим, що для ранньої Давньоруської держави на першому етапі її існування головним було хозарське, а не візантійське питання у зовнішній політиці. Підтвердження цьому віднайдено в поширенні рис волинцевської культури на Правобережжі, салтівських прикрас у слов'ян Дніпровського Лівобережжя, дирхемів у племен, залежних від каганату¹⁰.

Ситуація у Східній Європі змінюється з об'єднанням Києва і Новгороду у 882 р. Ця подія збігається з рухом печенігів у 80-х роках на захід, внаслідок чого мадари і частина хозар — плем'я кабарів, залишають Ателькузу (межі річчя Дніпра і Дністра) і переселяються в Панонію¹¹. Нові стосунки з печенігами, які не можна вважати ворожими, дозволили руській дружині розпочати походи на Каспійське море, і, головне — на Візантію.

Відомий похід болгар в правління царя Сімеона, що був разом з печенігами направлений проти мадяр, відносять до 895 року. Цікаво, що одна з груп прикрас Північно-Західного Причорномор'я, виділена як друга група місцевого центру художньої металообробки, має виразні аналогії в мистецтві Болгарії IX-X ст. . Звернемося до цієї групи прикрас, що походить з печенізьких поховань X-початку XI ст.

Дуже цікавий трапівський поясний набір, знайдений на березі о. Сасик.

Пряжка, з характерним для IX — першої половини п'ятикутним щитком, має тамгоподібний знак, поширений в тюркській орнаментиці. Серцеподібні бляшки з мотивом трипелюстки — поширений в мистецтві цієї доби мотив, досить близький архітектурному обрамленню мініатюри на листі 128 Ізборника 1073 року¹³. С. Станілов нещодавно опублікував наремінні прикраси з території Болгарії з подібними мотивами, що походять з Пліски, Пекуюл луй Соаре, Средище, Сілістри, Стирмена¹⁴. Аналогічні трипелюсткові мотиви в серцеподібній фігурі на согдійських чашах IX ст., на квадратних бляшках від сумок з Угорщини, Русі, на металевих прикрасах з печенізьського поховання кінця IX-початку X ст. з Антонівки, на глечику з Покровського IX-X ст., в архітектурному орнаменті Середньої Азії, тощо. Відзначимо, що аналогії окреслюють пам'ятки мистецтва, що перебували під східним впливом.

Прикраси з поховань, які були віднесені до цієї ж групи з Тузли, Мирного, Булгакового, Старошведського, Горожено також вказують на східні впливи в декорі. Найбільш показова решма з поховання в Булгаково: характерний орнамент у вигляді пелюсток з півкульками має аналогії в обрамленні медальонів глечика № 2 Надь-Сент Міклошського скарбу. Середньоазіатське походження такого орнаменту простежено на посуді, проте відбилося в поясах прикрас від південного Уралу до Угорщини. Чотиріпелюсткові і круглі бляшки з печенізьких поховань мають багато спільного з декором керамічних плиток Преслава, де К. Міятев і Н. Мавродінов вбачали риси ісламської орнаментики, що поширювалася і у маляр, і в Хозарії, і, як видно з матеріалів Причорномор'я — у печенігів. На нашу думку виготовлення багатьох прикрас у містах Північно-Східної Болгарії, які були поширені в печенігів, безперечно. Проте вплив розглянутої групи прикрас на оздоблення костюму руської дружини поки що не доведений.

Встановлення балканських типів прикрас або таких, які виникли під їх безпосереднім впливом, ускладнюється конвенціональним характером дружинних прикрас. Прикладом є комплекси Володимирських курганів з декором бляшок середньоазіатського походження, аналогічні речі з Гньоздова¹⁶, і подібність прикрас з Чернігова, Гнездова. Новий комплекс з Києва — поховання дружинника з вул. Вел. Житомирської 2, знайдене у 1988 р., демонструє повну конвенційність одягу дружинника — подібність до прикрас з Чернігова, Шестовиць, з одного боку, і круглих бляшок до східних прикрас, з другого боку¹⁷. Те ж саме стосується інших комплексів київського могильника: поховання 115, і особливо поховання 108, листоподібні бляхи якого мають іконографічні і стилістичні аналогії в похованнях біля Земпліна і в Стреді над Бодрагом. Оковка руків'я меча з поховання № 108 взагалі має угорське походження¹⁹. Угорські аналогії мають і бляшки з інкрустацією у вигляді зірки в колі, відомі в Києві і Гньоздові. Наведені факти проте не свідчать про прямий контакт майстерень Середньодніпровського центра металообробки з угорським ремеслом. Про це свідчить, на нашу думку, шлях, по якому ці речі або зразки для місцевого виробництва потрапляли на Русь.

Це припущення підтверджується матеріалами дружинних поховань, де містяться зразки південного, точніше балканського імпорту. В першу чергу це стосується пряжок типу «Ж» за класифікацією Д. Чаллани візантійського виробництва, датованих другою половиною X ст. Ці пряжки, точніше їх трапецієподібні основи знайдені в Шестовицькому могильнику в кургані 70²⁰, в Гнездовському могильнику²¹, в Приладожжі²², Знахідки з Шестовиці і Приладожжя майже тотожні екземплярам з Преслава і Корінфу²³. Гнездовський екземпляр відноситься до типу пряжок, на основі яких в невисокому рельєфі зображено звіря чи фантастичну істоту²⁴. Картографування знахідок вказує на їх розміщення поблизу Дніпровського шляху «із варяг в греки» (рис. 1).

Із зруйнованого поховання ранньохристиянського могильника X ст. на горі Юрковиця в Києві походить наперсток з сплаву типу латуні²⁵, Подібні наперстки — звичайна знахідка у містах Візантії, зокрема у Корінфі²⁶.

Окремо треба відзначити знахідку в кургані 61 (поховання 1) Шестовицького могильника печатки мідного сплаву з погрудним зображенням Христа і монограмою ІС ХР. Печатка з'єднана з кільцем шарніром. Поховання датоване половинкою дирхема чеканки Наср ібн Ахмеда аш Шаша 935/936 р. Це поховання навряд чи можна віднести до ранньохристиянських: поховання № 4 у цьому ж кургані належало дружиннику, похованому у дерев'яній камері цілком по язичницькому обряду. Подібні печатки з різноманітними зображеннями характерні для культурного шару Преслава X ст.²⁸

Звертаємо увагу на найбільш поширену серед населення Русі різних верств річ, що була і прикрасою, і необхідною деталлю одягу — гудзикі, відлиті разом з петлями, часто з рубчиками. Знахідки ливарних форм, зокрема у Києві, свідчать, що їх частина виготовлялася в майстернях Подніпров'я. Проте візантійські аналогії вказують на те, що прототипи виробів пов'язані з Середземномор'ям³⁰.

Зовсім інакше виглядає не прямий імпорт речей з Візантії або з Болгарії, а поширення подібних форм орнаментики, особливо середньоазіатських і взагалі мотивів ісламського мистецтва, чому сприяло переселення майстрів-мусульман у Київ, Угорщину, можливо Преслав. Так відзначено, що знахідки пластинчастих блях від сумок (ташок) і знахідки дирхемів на території Угорщини співпадають з можливою територією розселення мусульман-переселенців в комітаті Боржава³¹. Безперечно, відома знахідка на Подолі у Києві ливарних форм для наремінних прикрас з куфічним написом також свідчить на користь думки про значний внесок ісламських майстрів у розвиток дружинного мистецтва³².

Пам'ятка, що пов'язує мистецтво Угорщини (ташка з Бездеда), Русі (оковки ритонів з Чорної Могили) з Болгарією — мідна ажурна пластинка з зображенням фантастичної істоти, яку болгарські дослідники називають грифоном (Рис. 2, 2)³³. Знайдена вона під час розкопок кріпосної стіни у Преславі. У болгарських дослідників є погляд на стиль зображення грифона, як на близький Надь сент Міклошському скарбу³⁴. Проте співставлення зі львами на пла-

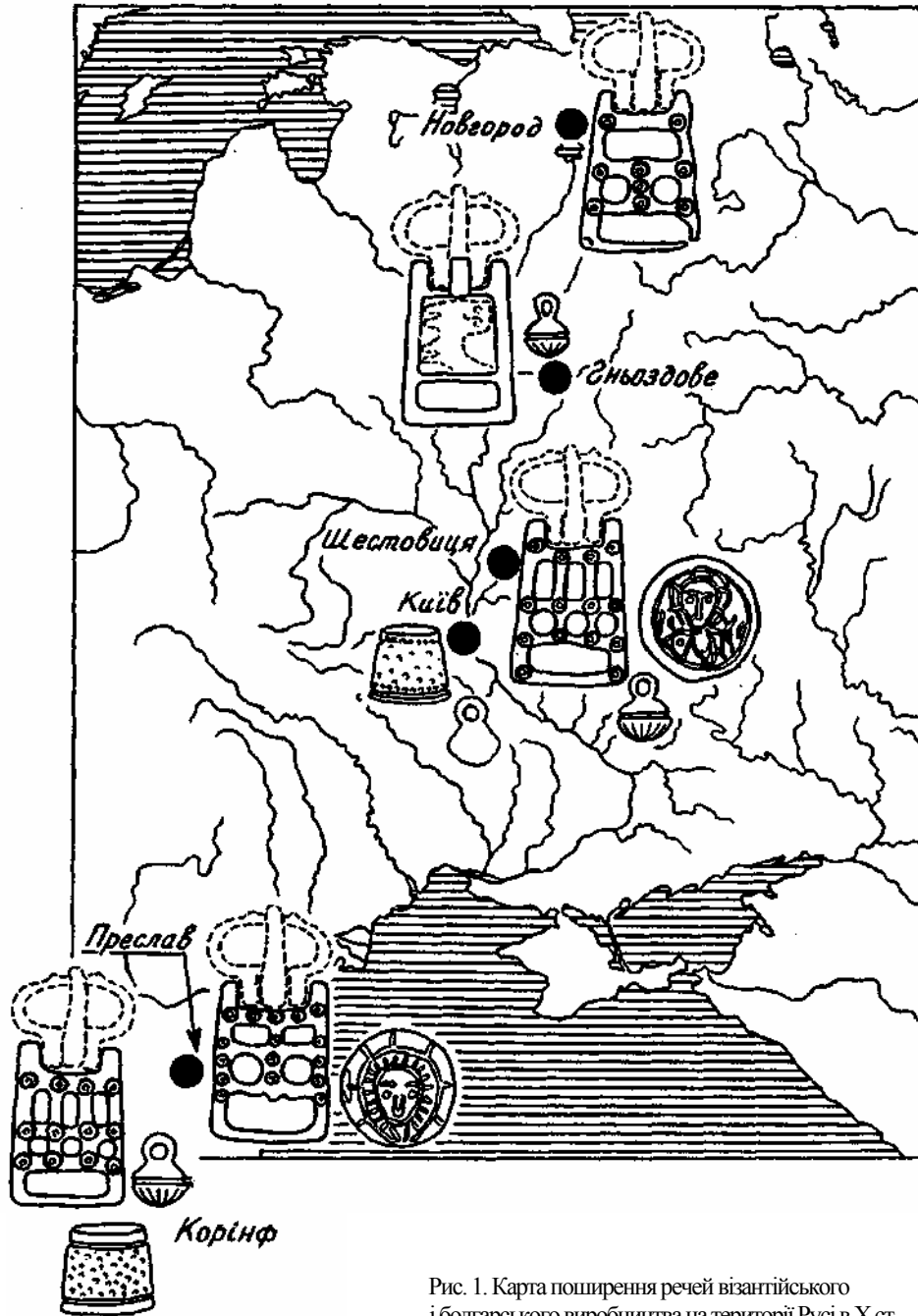

Рис. 1. Карта поширення речей візантійського і болгарського виробництва на території Русі в X ст.

стинці з Веселовського і чаші з Кудесева (Рис. 2, 1) з характерними дугами ребер, напівпальметою на хвості вказує на запозичення образу з середньо-азіатського мистецтва³⁵. Риса з крапкою на пальметці пов'язує грифона з розписом керамічних плиток з Преслава (Рис. 2, 11), орнаментом кістяної аплікації і ажурної семипелюсткової пальметки також з Преслава (Рис. 2, 13, 14)³⁶. Подібний стиль характерний і для Русі: це численні листоподібні бляшки від кінської зброї місцевих середньодніпровських майстерень, що походять з Києва, і Чернігова, Шестовиць, можливо Гньоздова. Тут ми бачимо характерний гравірований візерунок у вигляді пальмет, з перехватом біля основи, штриховкою бордюра пелюсток, рису з кружечком та ін. (рис. 2, 12). Композиція наконечника на ливарній формі з Києва і двоярусна пальметка нагадують плитки з Преслава (Рис. 2, 10).

До більш конвенціональних прикрас можна віднести поясні бляшки і наконечники з мотивом трипелюстки — з Сібережа на Чернігівщині, з могильника в Берізках, з Стирмена, Земпліна (Рис. 2, 6-9). В крайньому випадку для давньоруського майстра зразком були вироби типу стирменських, Варненських (Рис. 2, 4, 5) або якимовських³⁷. Спільні ознаки цих прикрас — гладке або опукле тло, краплеподібні або у вигляді завитків виступи, що наближають цю групу наремінних прикрас до згадуваної вище групи II з Північно-Західного Причорномор'я.

Розглянуті матеріали свідчать про те, що речі і єдиний стиль прикрас поширювався у воїнському середовищі Русі, Болгарії, Угорщини в середині — другій половині X ст. Такий погляд не вступає в протиріччя з дирхемами першої половини X ст., що походять з курганів Шестовиці (61/1, 110), а також з датуванням середньодніпровської школи А, матеріалів з Корінфу. Інше питання — причини, за якими набув поширення стиль цих прикрас на Русі. Відповідь на це питання на нашу думку міститься в інтенсифікації зв'язків Русі з Балканами по Дніпровському шляху. Розглянемо його основний маршрут.

Дніпровський, або Грецький, або «шлях із варяг в греки» проходив по Дніпру і вздовж Чорноморського узбережжя. Візантійський напрямок зовнішніх зв'язків Русі був встановлений, як вже вище було зазначено, після вирішення хозарського питання. Згідно ПВЛ, Олег після двох походів на Візантію, уклав з нею договори, що охороняли права руських купців і регламентували інші відносини. Константин Багрянородний докладно розповідає про те, як проходив збут «полюдія» безпосередньо з Києва до Константинополя, з чого видно, що договори 907, 901, 944 р., були вигідні в першу чергу Русі, а Візантії — з точки зору можливого союзника у боротьбі з Болгарією. Шлях до Константинополя був виключно морським, про що свідчить запис у ПВЛ під 944 р.: «...Се бо не по земли ходимъ, но по глубинъ морьстьй: обьча смерть вьсмъ». Послуша ихъ Игорьъ, и повель печеньгомъ воевати Болгарьску землю; а самъ вземъ у грекъ злато и паволоки и на вся воя, и възвратися вьспять, и приде къ Киеву вьсвоеси". А. Н. Сахаров взагалі вважає курс болгарської верхівки в період Сімеона і Петра по відношенню до Русі ворожим.

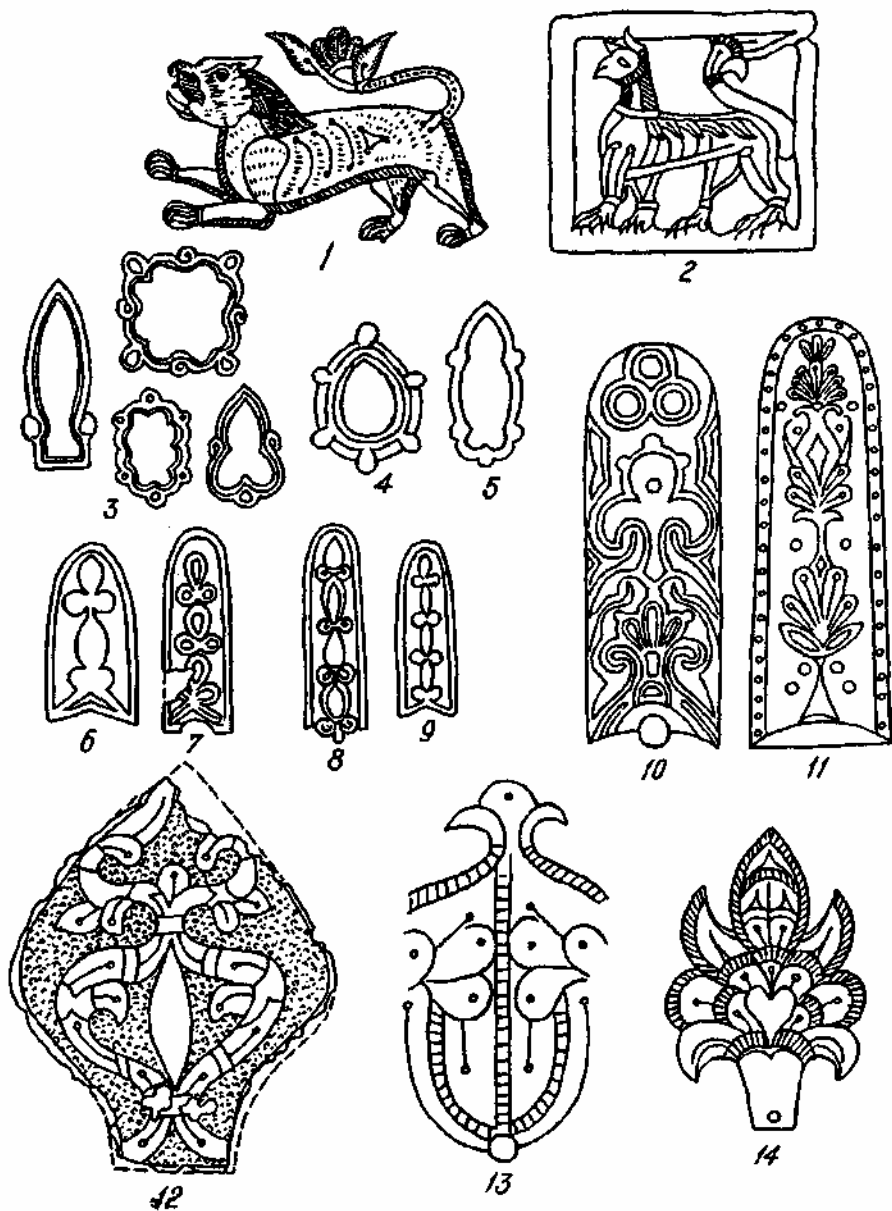

Рис. 2. Орнаментальний декор речей болгарського, давньоруського і угорського виробництва: 1— зображення льва на пластинці від сумки із поховання у с. Веселовське, 2— зображення звіря на мідній пластинці з Преславу, 3 — бляшки з кургану № 110 Шестовицького могильника, 4 — Стирмен, 5 — Варна, 6 — Сібереж, 7 — Березки, кургана 16, 8 — Стирмен, 9 — Земплін, 10 — Київ, ливарна форма з Подолу, 11 — Преслав, 12 — Березки, курган 16, 13 — Преслав, 14 — Преслав.

Константинопольські вироби потрапляли на Русь більш регулярно. У всякому разі вивчення Г. Г. Літавіним складу посольства Ольги в Константинополі, співставлення дарів імператора з можливостями закупок товарів купцями свідчать про значну кількість металів, тканин, що потрапляли «законним», тобто торговим шляхом до Русі⁴⁰. Константин Багрянородний свідчить, що від острова св. Еферія, де руси впорядковують свої моноksили, вони відправляються до Дністра, потім до ріки Аспрос, в якій вбачають район Аспрокастра, (тобто Білгорода). Переслідування печенігів закінчується від Селіни — устя Дунаю, де починається «Земля Булгарії», і де руси не бояться не тільки печенігів, але й болгар. Ця обставина, а також невеликі щоденні переходи (Конопа — Констанція — Варна — Дичина) привели Г. Г. Літавіна до думки, що до початку правління Ольги відноситься спеціальний болгаро-руський договір відносно торговельних угод з болгарськими купцями в цих пунктах на узбережжі⁴¹. Проте найбільш імовірна дата проникнення конвенційних прикрас середньоазіатської орнаментальної традиції відноситься до перебування Святослава на Дунаї у 967-971 р. В цей час мадяри виступають союзниками Святослава: у 967 р. за свідомством В. Н. Татіщева, у 970 р. за Скілицею під Аркадіополем. У «Повісті минулих літ» у 969 р. Святослав промовляв до Ольги «...хочю жити в Переяславци на Дунай, яко то єсть середа землі моеї, яко ту вся блага сходятся: от Грекъ злато, паволоки, вина и овошече розноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони...» Не виключно, що саме частина дружини Святослава, що покинула його на порогах разом з воєводою Свенельдом восени 971 р., залишила поховання у Києві, Чернігові, Шестовиці, Табаївці з виразним угорсько-болгарським слідом в інвентарі. Значна кількість виробів подунайських майстерень потрапила на Русь в 968 р., коли Святослав «вборзъ всьде на конь сь дружиною своею, и приде Киеву» під час загрози з боку печенігів. Не тільки дружинне спорядження потрапило на Русь — Святослав привів сину Ярополку грекиню, бувшу черницю «и вда ю за Ярополка».

Проблеми контактів Русі з Болгарією і Візантією багато в чому не вирішені через відсутність чітких уявлень палеогеографічних змін в Причорномор'ї протягом Середніх віків. Не зупиняючись над повною історіографією проблеми, звернімося тільки до останніх праць про локалізацію «острова русів» арабських географів, починаючи з Ібн Русте. Основні ознаки: острів, що виконує функцію фортеці, оточений озером, має 3 дні путі, вкритий лісами і болотами. Русь на чолі з царем Хакан здійснює напади на слов'ян на кораблях. Вигадкою у тексті є кількість русів — 100 000 чоловік.

Сучасні дослідники шляхом дотепних етнодемографічних міркувань розміщують острів в Балтійському морі, де на о. Рюген локалізується плем'я рюгенських слов'ян. На території Русі, на думку Н. С. Трухачова, такого острова не було⁴². Б. О. Рибаків правильно заперечує розміщення острова на східному березі Керченської протоки в дельті Кубані, але локалізує його в Північній Добруджі. Це твердження знаходиться в протиріччі з даними про входження нижньодунайських міст і фортець до складу Першого Болгарського царства⁴³.

І все ж таки острови русів (а не один!) в Причорномор'ї існували — це острови св. Георгія (Хортиця), св. Еферія, в дельті Дністра, між рукавами дельти Дунаю: Аспрос і Селіна (Певка). На острові Хортиця існувало слов'янське поселення, знайдені дирхеми, відбувалися ритуали жертвоприношень. Про перебування русів за часів Аскольда — у «Євксінопонті» — говорить і Ніконовський літопис. Найбільш цікавий для нашої теми — острів св. Еферія, згадуваний у договорі Ігоря з греками 944 р. в зв'язку з тим, що руси не повинні зимувати «въ вустии Днѣпра, Бѣлобережи, ни у святого Ельферья». Важливе значення острова полягало в тому, що за Константином Багрянородним руси займалися переоснащенням моноксилів для морського плавання. Караван русів складався з сотен кораблів, для чого підходить тільки гавань, сучасного Кінбурнського півострів. В. В. Латишев виступав проти ототожнення острова св. Еферія з Березанню, і вслід за ним треба визнати Алсос, тобто Рощу житія св. Еферія, як і Птолемеєву Рощу Гекати, як і острів з гаванню перед вустям Борисфена Страбона за західну частину Кінбурна.

Реконструкція давньої топографії з врахуванням останніх робіт М. В. Агбунова і В. В. Погорелої підтвердила думку В. В. Латишева: у зв'язку з рівнем моря не менш сучасного як на 5 м, о. Березань була мисом. Через Кінбурн протікав судоплавний дніпровський рукав, який використовувався запорізькими козаками ще у XVI-XVII ст. і називався «Запорізьською протокою»⁴⁴.

На карті Чорного моря П. Вісконті 1311-1320 р. і на анонімній венеціанській карті XIV ст. рукава дельти Пра-Дніпра утворювали два острова — західний і східний. На карті А. Ортелія 1590 р. в вусті Дніпра показаний, тільки зменшений — східний.

На думку більшості дослідників, заборона зимувати русам на острові св. Еферія пов'язана із конкуренцією з боку херсонеситів, які можливо мали тут постійні поселення. У «Записці грецького топарха», що відноситься до 993 р., наводиться опис мандрівки топарха на чолі загону вниз по Дніпру, очевидно після переговорів з Володимиром Святославовичем. Загін, в вусті Дніпра, здійснивши переправу через річку, опинився в селищі Боріон, де одержав допомогу у вигляді харчів та фуражу. У відомому Кінбурнському скарбі крім 33 золотих візантійських монет (номіс) були знайдені 3 златника Володимира Святославича з написом «Владимир на столь». Візантійське золото використовувалося в основному для транзитної торгівлі, тому можна вважати, що Грецький шлях використовувався інтенсивно і в кінці X — на початку XI ст. Срібляник Володимира (I тип) з написом «Володимиръ а се его сребро» у 1956 р. знайдений біля с. Раденське Цюрупинського району⁴⁵. Широко відома плита з Березані — повторно використаний рунічний пам'ятник XI ст. з написом: «Грані зробив цей холм по Карлу, своєму сотоваришеві».

Привертає увагу ще один острів — Левка (Білий), розташований у морі в 37 км від вустя Дунаю, де була незначна рослинність і колодязі з питною водою. Сучасний острів Зміїний в давнину поважався як пристановище Ахілла — Героя Троянської війни. В трагедії Євріпіда «Ісфігенія в Тавриді» (Ісфігенія

вважалася нареченою Ахілла) 414-413 р. до н. е. Левка названий «білим узбережжям»⁴⁶. Тут знаходився храм Ахілла, відомий з VIII ст. до н. е., докладно описаний у периплі Арріана II ст. н. е. і остаточно зруйнований під час будівництва маяка у 1840 р. Археологічні обстеження останніх років о. Зміїного виявили середньовічні матеріали, у т. ч. кераміку IX-X ст. Висловлено припущення про використання стоянок у гаванях острова давньоруськими мореплавцями⁴⁷.

Не може не привернути увагу збіг назв острова Левка — «Білий», «біле узбережжя» і «Білобережжя» давньоруського літопису, де за договором 944 р. «не имьютъ власти русь зимовати» і де залишився Святослав у 971 р. Зв'язок між язичницькими обрядами воїнів Святослава, скіфським походженням Ахілла у Льва Діакона, з одного боку, і заступництво Ахілла мореплавцям і можливою зимівкою Святослава на о. Зміїному, з другого боку, чекає пояснення. Висловлене припущення пояснює «великий голод» у воїнів Святослава зимою 971/972 р., коли «по полугривнѣ глава коняча». Правда з Ахіллом антична традиція пов'язує і Тендрівську косу, де знаходився Ахіллов Дром — місце для ристалищ.

Таким чином, в Причорномор'ї вздовж узбережжя на шляху «із варяг в греки» локалізуються (без Тендрівської коси, яка на середньовічних картах також показана островом) острови: св. Георгія (Хортиця), св. Еферія (Порто Бо або Кінбурн), «остров тирагетів» (затоплена дельта Дністра), Певка (між рукавами Дунаю), Левка або Фідонісі (Зміїний). У арабських географів цілком можливо свідомство про островні зупинки русів в Причорномор'ї змішалися зі свідомствами про русів Поволжя, проте у Ібн Руста міститься згадка про знамените полюдіє. У Ібн Руста та Ібн Хаукаля руси воєнні напади і торгівлю ведуть виключно на кораблях, і торгують з Візантією і Хазарією, і накладають данину «на Рум»⁴⁸. Зазначимо, що ці свідомства відтворюють той же образ руської дружини, що і Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією», і давньоруський літопис.

Огляд археологічних і писемних джерел, про шляхи і час перебування руської дружини на Балканах свідчить, що за цим явищем — укладений з русами (росами Константина Багрянородного) договір слов'янських племен «пактіотів») від пакту — ряду) про специфічний збір данини системою полюдія, участь місцевої знаті у збуті продукції разом з варязькою дружиною у Візантії⁴⁹. Руська дружина виступає як надплеменна воєнна організація, що знайшло відображення у специфічному інвентарі дружинних поховань X ст., у тісних русько-болгаро-візантійських культурних зв'язках X-XI ст.

Примітки

¹Пацуто В. Т. Итоги и проблемы изучения внешней политики Русского государства с древнейших времен до начала XVII в. // Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография.— М., 1981.— С. 8-85.

²Константин Багрянородный. Об управлении империей // Под ред. Г. Г. Литаврина и

- А. П. Новосельцева.— М., 1991.— С. 291-332; *Литаврин Г. Г.* Состав посольства Ольги в Константинополе и «дарь» императора. // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 71-92.
- ³*Лихачева В. Д.* Византийские источники архитектурных фронтисписов изборника 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей.— М., 1977.— С. 204-216.
- ⁴*Щеткина М. В.* К изучению Изборника 1073 г.— Там же.— С. 220-233.
- ⁵*Рыков Ю. Д., Турилов А. А.* Неизвестный эпизод болгаро-византийско-русских связей XI в. (Киевский писатель Григорий Философ) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.— 1982.— М., 1984.— С. 170-176.
- ⁶*Николова С.* Распространение и значение литературного творчества Климента Охридского в эпоху Средневековья // Литература и искусство в системе культуры.— М., 1988.— С. 135-143.
- ⁷*Тущко В. Г.* Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. // Книжные центры Древней Руси. XI-XVI вв.— СПб., 1991.— С. 29-45.
- ⁸*Шаскольский И. П.* Известие бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980г.— М., 1981.— С. 43-54.
- ⁹*Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 209.
- ¹⁰*Орлов Р. С.* Художня металлообробка у Києві в X ст. // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 29.
- ¹¹*Эрдели И.* Об археологической культуре древних венгров конца IX — первой половины X в. н. э. // ПАДИУ.— М., 1972.— С. 128-144.
- ¹²*Орлов Р. С.* Північнопричорноморський центр художньої металлообробки у X-XI ст. // Археологія.— 1984.— № 47.— С. 24-44.
- ¹³*Лихачева В. Д.* Указ, соч.— С. 215.
- ¹⁴*Стацилов С.* Старобългарски ремъчни украси от национални археологически музей. // Разкопки и проучвания.— Книга XXII.— София, 1991.— С. 17, 18.— Табл. IX, С. 53-63.
- ¹⁵*Орлов Р. С.* Вказ. праця.— С. 32.
- ¹⁶*Орлов Р. С.* Художественная культура городов «Русской земли» в IX-X вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Том 2.— С. 115-120.
- ¹⁷*Боровський Я. С., Калюк О. П.* Дослідження київського дитинця. // Стародавній Київ.— К., 1993.
- ¹⁸*Budinsky-Kricka V., Fettich N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin.— Bratislava, 1973.— S. 180, Abb. 24. Vyznamne slovanske naleziska na Slovensku.— Bratislava, 1978.— S. 195-196.
- ¹⁹*Каргер М. К.* Древний Киев. Том I.— М., Л., 1958.— С. 170.
- ²⁰*Блифельд Д. I.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.— С. 159, Табл. XIX, 5.
- ²¹*Стицын А.* Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— Вып. 15.— С. 27, 57.— Рис. 42.
- ²²*Знахідка з розкопок Е. Н. Носова.* Див. публ.: Кирилович С. Р., Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978-1983 г.— К., 1985.— С. 71-73.
- ²³*Томе Г.* Археологически музей, Преслав.— София, 1969.— С. 172. *Davidson G. R.* Corinth. Volume XII. The Minor objects. The american school of classical studies at Athens.— Princeton, New Jersey.— 1952.— S. 273, № 2216, 2217.
- ²⁴*Чаллань Д.* Памятники византийского металлообрабатывающего искусства // Acta Antiqua.— Budapest.— 1954.— t. H.— S. 311-340.
- ²⁵*Максимов С. В., Орлов Р. С.* Могилиник X ст. на горі Юрковиця у Києві // Археологія.— 1982.— № 41.— С. 69, рис. 4, 24.
- ²⁶*Davidson G. R.* Corinth.— S. 178, № 1285-1298.

- ²⁷ *Блифельд Д. I.* Вказ. праця.— С. 150-155, рис. 29.
- ²⁸ *Томев Т.* Вказ. праця.— С. 172, 173.
- ²⁹ *Кишиевич С. Р., Орлов Р. С.* Указ, соч.— С. 66.
- ³⁰ *Davidson G. R.* Corinth.— S. 262, № 2119, 2120.
- ³¹ *Немет П.* Образование пограничной области Боржавы // ПАДИУ.— М., 1972.— С. 206-220.
- ³² *Орлов Р. С.* Художня металообработка у Києві...— С. 32.
- ³³ *Дончева-Петкова Л.* Грифонът в изкуството на средновековна България // Археология.— 1979.— 4.— С. 28, 29.— Обр. 17.
- Ваклинов С., Бакланова М.* съкровището от Над сент Миклош.— София, 1983.— С. 40.
- ³⁵ *Даркевич В. П.* Художественный металл Востока VIII-XIII вв.— М., 1976.— С. 173.— Табл. 56, 1, 3.
- ³⁶ *Томев Т.* За обработка на кост в средновековна България // Археология.— 1963.— 3.— С. 91.— Обр. 8; *Томев Т.* Археологически...— С. 176.
- ³⁷ *Бълов В.* Археологически проучвания в югозападната част на ранносредновековното укрепено селище при Стърмен (сектор II) // Разкопки и проучвания.— София.— 1982.— УЛ.— С. 70-113.
- ³⁸ *Сахаров А. Н.* Дипломатия Святослава.— М., 1982.— С. 162.
- ³⁹ *Там же.*— С. 161-163.
- ⁴⁰ *Литаврин Г. Г.* Состав посольства...— С. 92.
- ⁴¹ *Литаврин Г. Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX-X вв. // IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов.— М., 1983.— С. 73-74.
- ⁴² *Трухачев Н. С.* Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X-XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР.— Материалы и исследования. 1980 год.— м., 1981.— С. 168.
- ⁴³ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.— М., 1982.— С. 344.
- ⁴⁴ *Азбунов М. В.* Материалы по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ.— 1981.— I.— С. 124-143; *Погорелая В. В.* Остров св. Эферия // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год.— М., 1985.— С. 188-198.
- ⁴⁵ *Сотникова М. П., Спаский Г. Г.* Тысячелетие древнейших монет России.— Л., 1983.— С. 56.
- ⁴⁶ *Скржинская М. В.* Реальные и вымышленные черты северного Причерноморья в трагедии Еврипида «Ифигения в Тавриде» // Древнейшие государства на территории СССР. 1986 год.— М., 1988.— С. 189.
- ⁴⁷ *Охотников С. Б., Островерхое С. А.* Остров Змеиный в системе морских сношений античности и средневековья // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века (тезисы докладов V областного семинара).— Старочеркасская-Ростов-на-Дону. 1990.— С. 8, 9.
- ⁴⁸ *Новосельцев А. П., Пацуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шаповя Н.* Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 387-412.
- ⁴⁹ *Мельникова Е. А., Петрухин В. Я.* «Ряд» легенды о признании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.— 1990.— М., 1991.— С. 226.